

MUSZATICS PÉTER

OROSZORSZÁG, A TALÁNYBA ZÁRT MISZTÉRIUM V.

„I cannot forecast to you the action of Russia. It is a riddle wrapped in a mystery inside an enigma; but perhaps there is a key.” („Nem tudom megjósolni Oroszország lépését. Oroszország rejtélybe zárt, misztériumba bújttalány; de talán van kulcs hozzá.”)

Winston Churchill, 1939. október

MOSZKVA – A KULISSZÁK

1.

A csillogó kétféjű sasok és a vörös csillagok, a cári és a kommunista jelképek, az egymást követő átalakulások szimbólumai és a háborús emlékművek az össze nem illő valóságdarabokra emlékeztetnek: kaotikus kavalkádban keverednek a Kremlben és a környékén. A Megváltóról elnevezett tornyon van a legnagyobb, négyméteres vörös rubincsillag, de az ikon is visszakerült a falára. Mellette, a vörös téglafal mellett húzódik a munkásmozgalmi pantheon. A Lenin-mauzóleum és a többi szovjet vezető, köztük Sztálin sírja csak bizonyos napokon, rövid ideig látogatható.

Miközben a bejutásra (és természetesen az azt megelőző biztonsági ellenőrzésre) várok, fiatal üzbég fiúval elegyedem szóba – elegyednék, ha tudnánk közös nyelven beszélni. Annyit megértek az inkább elmutogatott, de szívélyes kommunikációból, hogy hentesként dolgozik, és szabadnapja van. Magányos lehet Moszkvában, talán hazavágyik, de nyilván kell a pénz az otthon maradt családjának. Ezen a napos májusi vasárnapon nem talált jobb programot magának, mint halott politikusok meglátogatását. A Lenin-mauzóleumban tökéletes a homály, ha üzbég barátom nem fog meg egy lépcsőfordulóban, el is esem. A sötétben hirtelen kápráztat el Vlagyimir Iljics rafináltan kivilágított holtteste. A bebalzsamozott forradalmár előtt nem lehet megállni egy pillanatra sem, miután körbejártuk, azonnal föl kell menni, ki a szabadba, a napfényre, ami kifejezetten felszabadító.

A Kreml téglafalában és a fal előtt, ezüstfenyők között Molotov, Gagarin, Zsukov, Breznyev és az egyre idősebb utolsó pártvezetők, Andropov és Csernyenkó nyugszanak – és Sztálin, akit egy 1958-as éjszakán diszkrétén távolítottak el a Lenin-mauzóleumból. Üzbég barátom felajánlja, hogy lefotózza a diktátor vörös virágokkal borított sírja előtt, megköszönöm, de elhárítom az ajánlatát. Kimondja Lenin, aztán Sztálin nevét (előbbiét éles é-vel és lágy ny-nyel, utóbbiét tompa, kemény a-val), várja a hatást, mosolyog és csóválja a fejét – mintha azt fejezné ki, hogy a hatalom már csak ilyen. Ő, az egyszerű ember, mindent ért, de nem ítélt, csak élni akar. Végül hosszú kézfogással búcsúzunk – két ember a világ legkülönbözőbb tájairól, akik néhány percre találkoztak.

2.

Leninnek és társainak szinte lehetetlennek látszott a hatalom megragadása, a kitörés az elszigeteltségből – hasonlóan, mint a 16. századi cároknak –, de ők is az örülettel határos fanatizmussal hittek ebben, mindent egy lapra tettek föl, és nyertek. Ez, az 1917-ben elkezdődött rendszerváltás volt az ország történetének harmadik nagy pszeudomorfozisa, új szólalomokkal és új szimbólumokkal. Bár a történelem végét és valami gyökeresen új kezdetét hirdették, úgy tűnik, brutális és színpadias cselekedeteik nagyon is beleillenek az orosz történelembe.

A kommunisták tették meg Moszkvát újra fővárosnak: addig, nagyjából kétszáz évig, Szentpétervárról irányították a birodalmat. Nagy Péter 18. századi kegyetlen fővárosváltása – és a nyugati nyitás – volt a birodalom második, mintegy középső pszeudomorfozisa. Oroszország történetében, úgy tűnik, kétszáz évenként követik egymást az új felvonások: a gyökeres, felülről vezényelt ál-átalakulások. Ál-átalakulások: olyan erőszakos – és többnyire kudarcra vagy félsikerekkel végződő – változássorozatok, melyeket az ország politikai elitje kezdeményez és vaskézzel végrehajt, tekintet nélkül arra, hogy mi a „nép” akarata. Közben az örök-orosz társadalom a mélyben, viskókban és panelházakban, szinte változatlan dermedtségben és kiszolgáltatottságban élte (és éli) mindennapjait – és közben az örök-orosz hatalom igazi természete is változatlan marad, csak a kulisszák változnak.

A Szovjetunió összeomlása után átalakult a Kreml is. Részben rekonstruálták a forradalom előtti állapotokat, részben létrehozta egy soha-nem-volt mesepalotát: egy minden luxussal ellátott, részben a múltra emlékező, részben a múltat imitáló, színházi díszletre emlékeztető káprázatos palota- és teremsort. A Kreml a cárok szentpétervári évszázadai után, Lenin és Sztálin alatt vált ismét a politika központjává – és most sem múzeumszerű. A katedrálisokban és a palotákban, a gondozott parkban, a nesztelenül suhanó, elsötétített ablakú fekete autók között minden látogató érzi, hogy láthatatlan kamerák és éber őrök figyelik lépéseit. Hatalmi centrumban vagyunk, ahol a Rusz, a Vlagyimiri és a Moszkvai Fejedelemség, az Orosz Birodalom, a Szovjetunió és az Orosz Föderáció minden eddigi felhalmozott kincse az erőt legitimálja.

Az óriási, félig a földbe süllyesztett Kongresszusi Palota tetején lévő kétféjű sasos címer hosszú árnyékot vet az épület előtt – előcsarnokában pedig a Szovjetunió és a tagköztársaságok egykori címerei sorakoznak. Itt, az egész földgolyóra sarlós-kalapácsos árnyékot vető címer alatt rendezték a Kommunista Párt kongresszusait, a rituális nagygyűléseken az egyre idősebb és egyre betegebb, az utolsó bizánci császárokra emlékeztető pártfőtítkárok elnököltek a világ legnagyobb színpadán, az óriási, obligát Lenin-portré alatt. A halott, félistenné tett pszeudovallás-alapító, akinek bebalzsamozott teste előtt naponta ezrek vonultak el, tatáros arc-célével afféle kísértéként magasodott a tribünön ülő kései utódok és a több ezer fegyelmezett delegált fölül, miközben szigorúan meghatározott rend szerint celebrálták az egyre orgiasztikusabb és egyre üresebb, erőltetett tapsviharba fulladó pártceremóniákat. Az „új időszámítás” fordulónapjának ünnepén – november 7-én – és a náci Németország fölött aratott győzelem emléknapján – május 9-én – pedig az egyre merevebb, mozdulatlanul álló pártfőtítkárok Lenin holtteste fölött, a Vörös téri mauzóleum tribünjén a nép köszöntését fogadták, és végignézték a Vörös Hadsereg csattogó díszlépésben, kifejezéstelen arccal menetelő egységeinek

és harci járműveinek díszszemléjét. A fellobogózott, jelszavakkal, sematikus békegalamb-rajzokkal és gigantikus portrékkal telezsúfolt téren zajló parádé mintha Róma és Bizánc diadalmeneteinek késői, hátborzongató reinkarnációja lett volna – de volt benne valami az Arany Horda szelleméből is.

Sokan elemezték a szovjet állam és párt struktúráját, de a milliószor elismételt szövegek még a 21. században is valóságosabbnak tűnnek, mint a valóság. A Szovjetunió létrehozása és működtetése volt talán a történelem legnagyobb színjátéka – ha így van, nem véletlen, hogy egy színházban hívták életre. „A szellem, ha nincs ellensúlya, teljes egészében egy irányban dől el” – írta André Gide 1937-ben, oroszországi útja után. Az állam hatalma megkérdőjelezhetlenné vált, a „minden hatalom a népe” szöveg mintha a „minden hatalom a császáré” formula modern, démonikus és démoszi változata lett volna – Bizáncban minden föld az uralkodóé volt –, a pártstruktúra az államegyházi struktúrát másolta, a koncepciók percek az „elhajlók”, a pártvonalától, az új vallás dogmáitól eltérők likvidálását és megfélemlítését szolgálták.

A „szovjet élet” színjátéka mögött a valóság borzalmas volt. Vasfüggöny takarta, nem lehetett megmutatni. Az elmaradott ország lakosságának nagy része önellátó paraszti életmódot élt, gyakorló vagy tényleges analfabéta volt, vagy megelégedett a Pravda napi olvasásával. (A lap nevének jelentése – igazság – már maga is kegyetlen tréfának tűnik.) A színpalak mögött végig ott szorongott Oroszország, fásult hétköznapjaival, a fárasztó sorban állással, a mindennapi megfélemlítés évszázados, de új és új formában megjelenő technikáival, a börtöngyárak és koncentrációs táborok egész országot behálózó rendszerével, hamis statisztikai adatokkal, manipulált termelési eredményekkel. Már André Gide felismerte, hogy a „jövő országában” kevesebb az iskola, mint a cári időkben, hogy a fizetések döbbenetesen alacsonyok (és a fizetések közti különbségek döbbenetesen nagyok), hogy a megtermelt áruk nagy része használhatatlan selejt, hogy sokszor hiányzik az alapellátás még a fővárosban is, hogy százak laknak nyomornegyedekben, hogy a munkás a gyárban és a paraszt a kolhozban éppúgy jobbágy, mint száz évvel korábban, minden, ami nem jó, a „cárizmus maradványa” – és hogy „aki a saját fejével gondolkodik – írja Gide –, megérett Szibériára”.

Az állandóan meghibásodó gépek, a nem zárható zárok, a rosszul fűtő radiátorok, a becukhatatlan ajtók, az otromba félmegoldások, az öncéllá tett funkcionális hétköznapi valóságában az élet mindennap megpróbáltatás volt. A hatalom nagy súlyt fektetett az emberek „mozgatására”. A párt játékokat adott a gyermeknek tekintett társadalom kezébe, békekampányokat, álszavazásokat, ifjúsági találkozókat, újságotolvasó félórát, ideológiai tanfolyamokat. Céljukat elérték: a „szovjet emberek” többsége fásultan élte mindennapi életét, a sok, naponta tucatszor elismételt hazugság megmetyeletezte lelküket is, testüket is, ellenállóképességük gyengült, önálló gondolataik ritkán támadtak – és kimondani többnyire azokat sem merték, legföljebb otthon, de nyilvánosan soha.

3.

A Kreml és a Vörös tér mellett sokáig a Rosszija szálló állt – a világ legnagyobb szállodája. Az 1960-as években építették, negyven évvel később lebontották. A helyén a Zsarjagyjét, a

Moszkva folyó partján lévő festői, szűk utcás középkori halász- és kereskedőnegyedet néhány évtizeddel korábban bontották le – azért, hogy felépítsék a világ legmagasabb épületét. A munka, mint olvasom, 1947-ben el is kezdődött, tizenöt emelet fel is épült, de Sztálin halála után lebontották az épületcsonkot. A tíz év múlva épült Roszszija szálló éppúgy amerikaias szörnyszülött volt, mint a tervezett, de be nem fejezett felhőkarcoló. Ez (tetején Lenin negyvenméteres szobrával) lett volna a nyolcadik – és persze a legnagyobb – Moszkvában: hét, köztük a Lomonoszov Egyetem, az Ukrajna szálló és a külügyminisztérium épülete, elkészült. A New York-i épületekre, elsősorban az Empire State Buildingre emlékeztető kolosszusokhoz fél évszázaddal később, 2003-ban társult a Triumpf Palac, a Győzelem-palota, amely mintha a periféria dacos, korokon és rendszereken átívelő konokságát hirdetné. A városképet alapvetően meghatározó szörnyetegek közelről egyszerre pompások és vedlettek: a Lomonoszov Egyetem épülete például az óriási vörös csillag alatt tobzódik a bizáncias diadaljelvényekben, miközben több kapuján csak állványerdő védelme alatt lehet belépni, mert a palotáról hullanak a márványtömbök.

A Kreml másik oldalán a 20. század végén rekonstruálták a Megváltó 19. századi óriási katedrálisát, melyet a Napóleon fölött aratott győzelem után építettek – és amit persze Sztálin bontatott le. Az épület márványtömbjeit felhasználták a metróépítkezésnél, a megszentelt tömböket számúzték a föld alatti ál-palotákba. A katedrális helyén sokáig uszoda működött (állítólag ez volt a világ legnagyobbja – Oroszországban, éppúgy, mint Amerikában, az ember egy idő után belefásul a méretek versenyébe). Sztálin ide is felhőkarcolót tervezett, a Szovjetek Palotáját – az itteni, a „vörös vonalhoz” tartozó metrómegállót sokáig magabiztosan így is nevezték, de a – természetesen a világ egyik legnagyobbjának szánt – palota sosem épült fel. Elképzelem a Kreml képét, közrefogva a két monstrumtól. A palotáról némi képet az évtizedekkel később épült Pátriárka-felhőkarcoló alapján lehet alkotni. A bornírt újorosz újjgazdaság egyik szimbólumát a III. Internacionálé emlékművének kicsinyített változata koronázza. A Szovjetek Palotája, ha megépül, négyszáz méter magas lett volna. A győztes proletárforradalom és a modernitás tornya kissé a Breughel-féle Bábel tornyára emlékeztet, a csigavonalú konstrukció – kicsiben megépítve – most a Patriarsije Prudi sarkán van. Bírálói ízléstelennek, védelmezői ironikusnak mondják a szögletes és kerek formájú, archaikus, bizarr szobrokkal és oszlopívekkel tagolt, a Szovjetunió megszüntetése után épített toronyházat.

Oroszország, amely a 20. század elejére gazdaságilag kétségbeejtően lemaradt a Nyugathoz képest, a kommunizmus meghirdetésével a legradikálisabb választ adta a külvilág kihívására. Európa és Amerika mögött kullogva kiszolgáltatottnak és sebezhetőnek érezte magát. Az új elit valami gyökeresen újat hirdetett – de a valóság a periféria lázadása volt a centrum ellen. A „hanyatló” Nyugat orosz-szovjet ideája talán nem volt más, mint a kulturális és gazdasági centrum néhol látens, néhol nyílt gyűlölete – ami az elképesztő nagyságúra nőtt politikai-katonai hatalom arroganciájával párosult. A kommunizmus, mint a kapitalizmus „meghaladása”, valamiképpen egybecsengett az orosz nemzeti vágyakkal – de az álomból gyorsan rémálom lett. Oroszország soha nem tudta feldolgozni a modernizáció sokkját.

„Semmik vagyunk, s minden leszünk”: az Internacionálé – amely 1944-ig a Szovjetunió himnusza volt – sora mintha nemcsak a munkásmozgalomra vonatkozna, hanem a kommunista Oroszországra is. A Szovjetunióban volt valami emberfeletti naivitás, torz optimizmus,

vágy: végérvényesen meghaladni a peremvidéki létet, eltörölni a baljós árnyakkal teli múltat, levetni a kiszolgáltatottság béklyóit. A szovjet vezetők tisztában voltak azzal, hogy ez lehetetlen, mégis, ördögi cinizmussal adagolták az ideológia ópiumát, manipuláltak tíz- és százmilliókat. Oroszország – és a Szovjetunió is, *par excellence* – gyarmatosító állam volt: az egykori európai és ázsiai „tagköztársaságok” Kongresszusi Palotában sorakozó fantáziátlan vörös csillagos címerei, bármilyen furcsán hangzik, az impériumot építő szovjet állam „imperialista” jelképei. Lenin magabiztosan megírta *Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka* című könyvét – de nem tudok megszabadulni a gondolattól, hogy valójában a Szovjetunió képviselte e szisztéma legmagasabb fokát és Oroszország: a gigászi periféria teljesítette be, a maga különös módján, hódításaival és ötéves tervével, az imperializmust.

A Szovjetunió és Sztálin számára talán nem is Európa, hanem Amerika volt az igazi minta – ezt természetesen soha nem mondták ki, és nem ismerték volna el, de a felhőkarcoló-építéstől az űrhódításig, a duzzasztógát-építéstől az atomprogramig mintha szinte minden azt a célt szolgálta volna, hogy a Szovjetunió valóban *modern* legyen, elérje-lemásolja az egyetlen politikai-katonai rivális, az Egyesült Államok gazdasági fejlettségét. A szovjet álmom az amerikai álmom furcsa párja lett. Álom volt ez, amely néhány évtizedig valóságosnak tűnt. Sokan hittek abban, hogy az eszme ereje valósággá változtatja a vágyakat – de a Szovjetunió létét valószínűleg csak az 1945-ös katonai siker hosszabbította meg. Sztálin pontosan tudta, mi az igazi legitimáló erő: a háborús győzelem.

Az egykori Rosszija szállót kis középkori templomok és paloták vették körül, a régi Moszkva mementói. Itt volt a Romanovok egykori háza is. A bojár család innen indult a cárság felé – és ez a kicsi, de arányos, a 19. században rekonstruált középkori palota emberléptékűbb, mint a 20. századi épületszörnyetegek, mint a szintén díszletnek szánt, a világ elkápráztatására épített szentpétervári Téli Palota és a többi fényűző Romanov-kastély. Szűk lépcsőinek útvesztői, alacsony, bolthajtásos termei, lőrésszerű ablakai, gazdagon díszített, színes, festett falai, otthonos bútorai a történet kezdetéhez: a kis, világtól elzárt országba vezetnek vissza, amely még nem lépett a nagypolitika színpadára. A régi fejedelemségbe, amely igazibb és az őszintébb ország lehetett; még nem kezdett el nőni, nem vergődött a történelmi átalakulások kényszerében és nem öltött egyre félelmetesebb álarcokat.